

PRINTED BOOK

THE VEDIC PATH

Quarterly Journal of Vedic, Indological
and Scientific Research
Gurukula Kangri Vishwavidyalaya,
HARDWAR

To,

79

If not delivered, please return to :

Dr. R. L. Varshney

Editor, Vedic Path

'Dreamland'

P. O. Gurukula Kangri-240 404

HARDWAR, U. P., INDIA.

4:23

रुच्ययचुक्तावली - वेज - ५५। २४x१५x०.१०.५

- चूणामणी हृमविधुर्वलमीकृतवास्कुविः भवोभवन ----

तत्रोत्पादविनाशशालीचतुर्योऽसमभावशक्तिरेवित् अत्रधं

१९

इत्यत्राप्यवाप्तत्वादाय वाच्यवर्तिप्रसंगात्पवहतीति। एतद्विदितमिति। ४
राजज्वलान्तरत्वादाय घटादावतिप्रसंगवारणाय जायते ॥१॥

इदम् वायुपनीतस्तरभिभागस्पृष्टहान्तरसम्भवात् न च
चारुतिवाच्यम् इत्यत्रेति चेत्तद्विज्ञेयम्

पुस्तकीयादृष्टपरि

हृष्टादीनि यच्च कार्यम्

विनिर्दिष्टम्

न्यायशुक्तावली

१॥ नीलकण्ठ १ गुरुत्वाच्च १ तर्कसिद्धि
न्यायशुक्तावली

व
ध
स्य
गतिपुनः
सामान्य
गतिगता

न्यायशुक्तावली १ गुरुत्वाच्च १ तर्कसिद्धि १॥॥

इयम् वायुपनीतकुरभिभागाय

समवायाभावयोजनिति मत्व इति १ = ॥ =

1917

सह
कारणावस्थाम् = २
त्रियावन वच

निःतत्रजातिः तत्रजातिस्वीक

न्याय

जंवीरकरवी ललाटोदयः । दाम्बलमणिस्पादितिवेन । हरीतक्यादिभक्त्यस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् । नवहरीतक्याभिः जलोष्ण
संयोगाद्गसातरोत्पत्तिरिति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्याप्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च ज
लेनाप्लादिकं जंवीरसादौत्वाप्रयोपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्मशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं
जन्मजनत्वं । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जनत्वं बोध्यम् । पृष्ठचंदनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चंदनांतर्व
र्तिशीतरसालिजस्य तेजः संयोगाज्जले उल्लाप्यतीति रौपाधिका स्फुटैव तत्र पाका संभवता स्नेह
स्तत्र अवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतं । घृतादावपितदंतर्वर्तिजजस्येव स्नेहः । जलस्य स्नेहसमवायि
कारणत्वात् । तेन जल एव स्नेह इति मंतव्यम् । सांसिद्धिकं अवत्वं प्रवत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्ष सि
द्धः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपितदेवेति भावः । तैलादावपि जजस्येव प्रवत्वं स्नेहप्रकर्ष
णचन्दनानुकूल्यमितिवद्व्यते । नित्यतादिप्रथमवैलक्षण्ये तु देहमयोनिजं पृथिव्या इत्यर्थः । तथा हि ।
जजं द्विविधं । नित्यमनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं । द्रव्यणुकादिसर्वमनित्यमवयवसम्भवेतं च । अनित्य
मपित्रिविधं । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । पृथिवी तोयो विशेषस्तमाह । किंत्विति अयोनिरिमवेत्य
र्थः । जलीयं शरीरमयोनिरुजं वरुणजीवेत्यर्थः । इन्द्रियं रसनं । जलीयमित्यर्थः । तथा हि । रसनं ज
लीयं गंधाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसान्नित्यं व्यञ्जकत्वात् । सकुरसान्नित्यं व्यञ्जकोदकवत् । वैष्णवीतरीतजा
वद्या । रसेन्द्रियसन्निकर्षे व्यनिवारवारणा यद्रव्यत्वं देहेन्द्रियं दर्शयति । सिंधुहिमादिर्विष

॥ ननु
पिष्ट
यत्ते
यं ज
हेतु
इति
त्य

10. 2

ततिपुनर्वैजासमेव नय पात्यनवस्थावोधा रूपहेनिः निःसामान्यगर्भलक्षणविशेषेषुवार्धतरपाविशेषस्यजातिप्रत्वे रूपस्यसतोव्यवर्तकत्वहानिः तत्रजातिः तत्रजातिस्वी

गुणनिर्माणे सरे इव कर्मभिरेसासाधयति
कारणता सा किंचिदुपादृष्टिना वा
रणाता तात्तु नुमाने गुणत्वजातो मानसः

तमोभाव एव तेतः किं न स्यादिति न
न सम्यक् उच्यते यथा सा ररुप बुद्धे
रुप पत्तेरिति स च ता या द्यक
पदम् १ =

क

नसावौ ८ प्रकीर्तते जः सामान्या
भाव एव तमः यत्किंचिन्नेतोभाव
वा तित्तम आपत्ता सामान्यप
दम् सवर्णवतिदेशान्ध
काराभावापत्ता प्रकाशकपद
म् अउकारदिमत्त नकारा
भावापत्ता प्रोदपदम् नील
म अलतीति भनः १ = १ =

वैश्व क ते जो भावेनोपपत्तौ इत्या त्तरक त्वा या अन्या यत्वात् ॥ रूपवत्ता प्रतीतिस्तु भ्रम
रूपा ॥ कर्म प्रतीतिरपि आलोकापसारणे पाधिकी भा सैव ॥ तमसो निरिक्तत्वेऽनन्ताव
पवादिकल्पना गौरवं स्यात् ॥ सवर्णस्य यथा तेजस्य नृर्भावस्तथा वक्ष्यते ॥ अथ गुणा
हं परमो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥ स्पृशः संख्या परिमितिः एयं कंच ततः परम् ॥ संयो
गश्च विभागश्च परत्वे चा परत्वकम् ॥ ४ ॥ बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्व
कम् ॥ इव त्वं स्नेह संस्कारा वदृष्टं शृष्ट एव च ॥ ५ ॥ एते गुणाश्चतुर्विंशति संख्या काः क
णादेन कण्डतश्च शृष्टेन च दर्शिताः ॥ तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ कर्माणि विभजते ॥ ३
त्वे परां तथा पक्षे पणमा कुञ्च न न्या ॥ प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि यच्च ॥ कर्मत्व
जातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा ॥ एवमुक्ते पणत्वादिकमपि ॥ ननु भ्रम एव दिकमपि पृथक् कर्मधिकतया ऊतो
नोक्तमतग्राह्यमणरे च संस्कारनोर्द्वयत्वमेव ॥ तिर्यगमनमप्यत्र गमनादेव वा सते ॥ सामान्यं निरूपयति ॥
सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चा परमेव च ॥ तल्लक्षणं नु नित्यत्वे सत्पनेकसमवेतत्वम् ॥ अनेकस
मवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अत उक्तं ॥ नित्यत्वे सतीति ॥ नित्यत्वे सतिसमवेतत्वं गगनप
रिमाणदीनामप्यस्य त उक्तमने केति ॥ नित्यत्वे सत्पनेकवृत्तित्वमप्यन्ताभावेप्यस्ति अतो वृ
त्तिसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तम् ॥ एकमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः ॥ तथा चोक्तम् ॥ व्यक्तेरभेद
नित्यत्वे वाधकं नित्यत्वं नित्यव्यक्तिवृत्तिवृत्तित्वं घटत्वं कलशत्वादीनां जातीनां भेदे वस्तुतस्तत्त्वव्यक्तिवृत्तित्वं स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति यावत् तच्च
संस्कारश्च परस्परसंयोगावसमाधिकरणयोरैकत्र समावेशः तदुभयं तदन्तरद्वयं जातिः भूतत्वे विहाय मनसि प्रवृत्तमानस्य मूर्तत्वस्य मूर्तत्वे विहाय गगने वर्त
मानस्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात्त्विनवस्यानु जाते जीति मत्तं यद्यपि निखिलजातिष्वेव वैजातीयगीकारे तदे जाते न वैजात्या त्रमेकव्यक्तित्वात् पापि निनिखिलजातिष्वेकं वैजात्यं तु द्वैज
जातिषु पुनर्वैजात्यमेव मये कोत्यनवस्था बोधा रूपतो निः सामान्यगर्भलक्षणं वैश्वेयुवायतरूपा चिरेष्वप्यजातिमत्त्वे रूपस्य सतो आवर्तकत्वा निः तत्र जातिः तत्र जातिस्वीकारे तयै जात
सामान्या अयस्य सामान्यत्वे तौ वैश्वेयुवायतरूपा चिरेष्वप्यजातिमत्त्वे रूपस्य सतो आवर्तकत्वा निः तत्र जातिः तत्र जातिस्वीकारे तयै जात
१ = ॥ =

लनाकारानुगतप्रत्यय
वेद्या १ =

धर्मयो

व्यक्तेरिति एकवक्तिकत्वे गगनता
धकमेवेति ध्येयमिति यावत्
स्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात्त्विनवस्यानु जाते जीति मत्तं यद्यपि निखिलजातिष्वेव वैजातीयगीकारे तदे जाते न वैजात्या त्रमेकव्यक्तित्वात् पापि निनिखिलजातिष्वेकं वैजात्यं तु द्वैज
जातिषु पुनर्वैजात्यमेव मये कोत्यनवस्था बोधा रूपतो निः सामान्यगर्भलक्षणं वैश्वेयुवायतरूपा चिरेष्वप्यजातिमत्त्वे रूपस्य सतो आवर्तकत्वा निः तत्र जातिः तत्र जातिस्वीकारे तयै जात
सामान्या अयस्य सामान्यत्वे तौ वैश्वेयुवायतरूपा चिरेष्वप्यजातिमत्त्वे रूपस्य सतो आवर्तकत्वा निः तत्र जातिः तत्र जातिस्वीकारे तयै जात
१ = ॥ =

किरणवत्साम् = १

न्या०मु०

३

लुप्तत्वं सङ्गोऽयं न वस्थितिः ॥ २ ॥ पदानि रसं न्योजातिवाधकसङ्ग्रहः ॥ १ ॥ द्वय्यादित्रिकवृत्तिस्तु
 सत्तापरतयोच्यते ॥ परमिन्नातु याजातिः सैवापरतयोच्यते ॥ द्वयत्वादिकजातिस्तु परापर
 तयोच्यते ॥ १ ॥ परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् ॥ सकलजात्यपेक्षया अधि
 कदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वम् ॥ तदपेक्षया चान्यासां तातीनामपरत्वम् ॥ व्यापकत्वात्परापि
 स्याद्याप्यत्वादपरापि च ॥ एथिबीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वम् ॥ सत्ता
 पेक्षया व्याप्यत्वादल्पदेशवृत्तित्वाद्भवत्स्यापरत्वम् ॥ विशेषेति रूपयति ॥ अत्रो नित्यद्वय
 वृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १ ॥ अत्रेऽवसानेवर्ततेत्यः यदपेक्षया विशेषेनास्तीत्यर्थः ॥ द्वा
 दादीनां द्वाएकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परभेदः परमा एतानां परस्परभेदको विशेष
 एव ॥ सतु सतएव व्यावृत्तः ॥ तेन तत्र विशेषात्तरापेक्षानास्तीति भावः ॥ समवायंदर्शयति ॥
 घटादीनां कपालादौ द्वयोपगुणकर्मणोः ॥ तेषु जाते असंबन्धः समवायः प्रकीर्तितः
 ॥ १ ॥ अवयवावयविनोर्जातिव्यतिरेकगुणितोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्वयविशेषयोः
 संबन्धः समवायः ॥ समवायसंबन्धित्वसंबन्धत्वम् ॥ तस्य माणंतु यथा ॥ गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धि
 विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया ॥ विशिष्टबुद्धित्वात् ॥ दार्ष्टुपुरुषविशिष्टबुद्धिवत् ॥ रत्यनुमाने
 न संयोगादिबाधात्समवायसंबन्धसिद्धिः ॥ न च रूपसंबन्धेन सिद्धसाधनमपीत्तरं वा

द्वयोरेव संयोग इति नियमात्
 अवयवमवायसंबन्धेन पटला
 नक्षिप्रं प्रतितादात्म्यसम्बन्धे
 न ते तु ते हेतुत्वात् कार्यताव
 छेदकसम्बन्धविषया समवा
 यसिद्धिः ॥ न च समवायस्या
 ने सत्त्वं ॥ १ ॥ न च निवेष्टक
 तया च यत्समवेतं कार्यमुत्त
 नस्यात् न च यत्सम्बद्धकार्य
 स्ति तिवाच्यम् कपालसम्ब
 यिकारणत्वे प्रसंगात् १=

अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबन्ध
 तदवतः परस्मिन्निशेषः १=

५ ति ५ २

वैशिष्ट्यस्य तत्र सहा
त ५

॥ अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवात् ॥ लाघवादेकसमवायसिद्धिः ॥ न च समवायस्यै
कत्वे वा योरुपवत्त्वबुद्धिसङ्गः ॥ तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् ॥ न चैवमभावस्यापि
वैशिष्ट्यसंबन्धान्तरसिद्धेदिति वाच्यम् ॥ तस्य नित्यत्वे भूतले ह्यनय नानात्वं न मपि ह्यन
भाव बुद्धिप्रसंगात् ॥ ह्येताभावस्य तत्र सत्त्वात् ॥ तस्य नित्यत्वात् ॥ अन्यथा देशान्तरेऽपि ह्येता
भावप्रतीतिर्न स्यात् ॥ वैशिष्ट्यस्य कल्पने तवैव गौरवम् ॥ मम तु ह्येताकरत्नतादृशायां
श्यामरूपस्य नष्टत्वात् तदज्ञाबुद्धिः ॥ वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौर
वम् ॥ इत्थं च तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तद्भावानां संबन्धः ॥ अभावं विभजते ॥ **अभाव**
स्तुद्धिधामंसर्गयोऽन्याभावभेदतः ॥ अभावत्वं द्वयादिषड्भूतान्योन्याभावभेदादित्यर्थः ॥ अन्यो
न्याभावस्यैव विधत्ता तद्विभागभावात् संसर्गाभावं विभजते ॥ **प्रागभावस्तथाधुनोपत्यन्ता**
भावश्च्यते ॥ १२ ॥ एवं वैविध्यमापन्नः संसर्गाभावश्च्यते ॥ संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावभिन्नाभाव
त्वम् ॥ अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ विनाशभावत्वं प्रा
गभावत्वम् ॥ जन्याभावत्वं धुंसत्वम् ॥ नित्यसंसर्गाभावत्वमन्याभावत्वम् ॥ यत्र तु भूतलादौ ह्य
टादिकमपसारितं पुनरानीते च तत्र ह्यटकालस्य संबन्धाच्चटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि ह्य
टकाले न ह्यटात्यन्ताभावबुद्धिः ॥ तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थी यमभाव इति केचित् अत्र धं

वत्वं
संसर्गोति संसर्गा
भावान्योन्याभा
वः ॥ २५

न्या० मु०
४

सप्रागभावाधिकरणनात्पक्षाभाव इति प्राचीनमतम् ॥ प्रामाद्वदेरतो नास्ति रक्तघटे प्रामोना
रतिरिधीः प्रागभावधुं संवावगाहते ॥ न तु नदत्पक्षाभावम् ॥ तयो विरोधात् ॥ न च स्तुतत्र विरो
धे साप्रागभावात् ॥ धेसादिकालावच्छेदे नात्पक्षाभावो वर्तत इत्याहुः ॥ न च स्तुतभावा नो अधिकर
णत्पक्षत्वेनाद्यवादिति चेन्न ॥ अनत्राधिकरणत्पक्षत्वेनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया
एव लक्ष्ययत्नात् ॥ एवञ्चाधाराद्यभावाद्युपपद्यते ॥ एवं च तच्छृङ्गान्धुरसाद्यभावानां प्रत्य
क्षत्वमुपपद्यते ॥ अन्यथा तत्र अधिकरणानां तत्र दिन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥ तेन ज्ञा
नविशेषकालविशेषात्मत्वमभावस्येति प्रत्युक्तं अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ इदानीं पदार्थानां साधर्म्य
वैधर्म्यवक्तुं प्रक्रमे ॥ सत्रानामपि साधर्म्यत्रयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥ समानो धर्मो येषां ते स
धर्मीणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोर्थः ॥ एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विरुद्धध
र्मीणः तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोर्थः ॥ ते यत्वं ज्ञानविषयता ॥ सा च सर्वत्रै
वास्ति ईश्वरज्ञानविषयता वा वैधर्म्यं न ज्ञानविषयता ॥ एतमपि धेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्य
म् ॥ इच्छादयः पञ्चभावा अनेके समवायिनः ॥ इच्छादयः कर्म सामान्यविशेषाणां साध
र्म्यमनेकत्वं समवायित्वं ॥ यद्यप्येतावन्तत्वेनास्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वम्
तथा चानेकभाव इति पक्षे ॥ तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोर्थः तेन प्रत्येकं च

अन्यत्र प्रागभावातिरिक्तं

साम्भ
४

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः ~~शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः~~
 शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौकिकं
 ग्राह्यं ब्रह्ममाणमलौकिकं प्रत्यक्षं इन्द्रियसंयोगादिविनापि जायते एवमात्मप्रत्यक्षे म
 नःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः कारणं आत्मसमवे
 तसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः श्रावणप्रत्यक्षे समः वा ~~श्रावणप्रत्यक्षे~~
 प्रसंक्षेपेन्द्रियसंवेद्यविशेषणताहेतुः वैशेषिकमतस्तु समवायो नै प्रत्यक्षः अत्र यद्यपि विशे
 षणतानानाविधा तथा हि नूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया तत्र गृह्यते संख्या
 दोरूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया संख्यात्वादोरूपाद्यभावः संयुक्तसमवे
 तसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया कादोरवत्त्वा
 दभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया पूर्वं कत्वादोरवत्त्वादभावः श्रोत्रावच्छिन्न
 समवेतसमवेतविशेषणतया एवं कत्वावच्छिन्नाभावो रवत्त्वाभावादिविशेषणविशेषणत
 वेत

संवेद्यप्रत्यक्षे
 यावदाश्रयप्र
 तत्त्वहेतु
 त्वादिति नाव

एवं कत्वादोरवत्त्वा
 दभावः श्रोत्रा
 वच्छिन्नसमवेत
 विशेषणतया

न्यायमुक्तावली

२१

४ आरोप

या घटाभावादौ घटादौ नावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमस्य दृष्टं तथा
 पिविशेषणतात्वेनेव सा गापते अन्यथा घटापुत्पत्तिरिति प्राचां प्रवादो व्याहृत्येते
 ति यदि स्यादुपलभ्येते ते वं यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् अत्र
 वप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणं तथा हि भूतत्वादौ घटादिज्ञाने घटाभावादिकं न ज्ञायते
 तेनाभावापलंने प्रतियोग्युपलंनानावः कारणं तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रतियोगि
 सत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थं प्रतियोगितो घटादेः सत्त्वप्रसंज्याप्र
 संजितउपलब्धिरूपः प्रतियोगीयस्य सत्त्वप्रसंज्याभावापुत्पत्त्येहेतुः तथा हि यत्रालोकसं
 योगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्ह्युपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादियुत्प
 क्षं न वति अंधं यत्र योगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्ह्युपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते
 कारेतुत्यापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरंधकारे चाक्षप्रत्यक्षं न स्पर्शनं प्रत्यक्षं न च
 न वत्येव आलोकसंबंधविनापि स्पर्शनं प्रत्यक्षं स्पर्शापादयितुं शक्यत्वात् गुरुत्वादिकं तु य

आरोपेन

रामः २१